

erősebb sodrában, vagy még tovább kénytelen erősíteni a tévedhetetlenség téveszméjét, hogy a nép javát kierőszakolja a nép öntudatra ébredése előtt.

A vallási hit

Nincs helyünk most arra, hogy a világ eddig ismert számtalan vallását tartalmi szempontból elemezzük. Inkább azt akarjuk most szemügyre venni, ami minden terjeszkedő vallásban közös. Mintaadó példaként a római katolikus kereszténységet vesszük. Nem arról van szó, hogy ne tartanánk fontosnak azokat a tartalmakat, amelyek a keresztény hit lényeges vonásait adják, de sokkal fontosabbnak látjuk azt a hozzáállást, amely ezeket a tartalmakat körülveszi. Ez a módszertani fontosság a dogmatikai kérdések tárgyalásakor válik világossá, mert ha az egyház nem tudná megállapítani azt, hogy mit tud biztosan és tévedhetetlenül, akkor az egyének teológiai vélekedését sem tudná a kinyilatkoztatott igazsághoz mérni. Vagyis nem elég meggyőződni arról, hogy az egyetlen igaz Isten a mi Istenünk, hogy az egyetlen igaz kinyilatkoztatás a miénk, hogy a mi kizárólagos tulajdonunk Isten minden ajándéka, amelyekkel üdvözíteni akarja a népeket, hanem azt is szilárdan kell vallanunk, hogy mi magunk, saját személyünkben olyan isteni irányítást és garanciát jelentünk, amelyet ingyenes ajándékként kizárólag nekünk - önmagunkban érdemteleneknek - adott az Úr. Egy történész vizsgálja a vallást c. könyvében A. J. Toynbee azt állítja, hogy a magasabb rendű vallások mindegyike hasonlóan kizárólagos igényt támaszt arra az egyedülálló világ- és üdvtörténeti szerepre, amelyet a római katolikus egyházon belül jól ismerünk. Ennek a sajátosan római katolikus öntudatnak a forrása valószínűleg a zsidóktól átvett kiválasztottság-eszme volt az alapja, amely a Jézus = Messiás = Isten Fia azonosítással még további lendületet kapott. A közeli végítélet várása is hajtotta például Pál apostolt, hogy mielőbb végigjárja és az igaz hitre térítse az akkor ismert világot. Ez a keresztény célra törés és célnak átadottság nem magyarázható meg a zsidóktól átvett lineáris történelemszemlélet nélkül. Aki meggyőződött arról, hogy Isten terveit hajtja végre, az képes arra az áldozatvállalásra, amellyel az első nemzedékek megélték keresztény hitüket. Később a zsidók lineáris történelemszemlélete találkozott a görögök fogalmi és instrumentális gondolkodásával. A kettő kombinációja az egész keresztény világ egyedülálló fejlődéséhez vezetett, és világuralmat eredményezett. Ezzel együtt - ugyanúgy, mint a zsidó nemzeti hit esetében is - a kiválasztottság tudata gőgöt és tévedhetetlenség hitet fejlesztett ki, amelynek káros hatásai az egyházon belül: a lényeges tartalmak elvesztegetése, a paternalizmus, a vezetők és vezetettek elszigetelődése egymástól, az alul lévőké érdekeltelenné válása.

1987

FARAGÓ FERENC

MESTERI EGYENSÚLY, AVAGY AZ EGYENSÚLY MESTEREI: HAMVAS BÉLA ÉS BULÁNYI GYÖRGY...

„Az ember nem képes elviselni a tudatot, hogy Isten a történetben, mint a legfőbb hatóság nem vesz részt, és arra, aki az igazságot megsérti, nem sújt le.”
(Hamvas Béla: *Scientia Sacra*)

„Az Isten nem mindenható. Az Isten csak mindent adó és mindent elviselő.”
(Bulányi György: *Az Isten bolondsága*)

Köszönettel tartozom az idei (2017.) Bokorünnep jeles Szervezőinek (9. régió) az előkészületekért, a rendezésért, a szervezésért és nem utolsó sorban a témaválasztásért (*Egyensúly*). A téma a 24. órában érkezett! Persze, ílymódon a 24. is már egyfajta egyensúly előre vetítése, hisz' ebben az időpontban lesz a mából holnap, avagy a tegnaptól ma. Érdekes megállapításra juthat az ember, ha ebből a szempontból tanulmányozza át a Bokor „szakirodalmat” – különös tekintettel Bulányi György életművére. Az egyensúly, úgynevezett relatív gyakorisági mutatója (*r.g.y.m.*), igen alacsony, csupán érintőleges, de szintetizálva-analizálva a műveket, az egyensúly művészetének széles tárházát lelhetjük fel. Természetesen ugyanez a helyzet a hamvasi életével is. Engedtessek meg még egy szempont a témánk kibontása előtt, nevezetesen a definíció. Mert első „ránézésre” mi sem könnyebb ennél, gondolná az ember, de aztán ha megkellene határoznunk az egyensúly fogalmát, feltehetően nehézségekbe ütköznénk. Úgy járhatnánk, mint annak idején az „idő” fogalmának definiálásakor Szent Ágoston: „*Mi hát az idő? Ha senki sem kérdezi, tudom; ha kérdezik tőlem, s meg akarom magyarázni, nem tudom. Mégis nagy merészen állítom: tudom, ha semmi el nem múlték, nem beszélhetnénk múlt időről, ha semmi nem következnek, nyomát sem lelnénk a jövő időnek, és ha semmi sem volna jelen, hiányoznék akkor a jelen idő. Amde miképpen van ez a két idő; múlt és jövő, ha a múlt már nincsen és jövő még nincsen? A jelen pedig, ha mindig jelen maradna, s nem zuhanna a múltba, nem idő volna, hanem az örökkévalóság.*” (*Confessiones XI.*). Ennyit a definíciókról!

A bevezetések után térjünk rá a témánkra, nevezetesen Hamvas Béla és Bulányi György kapcsolatára, szellemi dimenzióikra, illetve kettejük egyensúlyi helyzetben tartásának műveletére. Alaphipotézisem az, hogy a szellemi térben minél nagyobb a távolság egy-egy (persze elméletileg ez több is lehet) szellemi géniusz között, annál nagyobb távlatok nyílnak meg előttünk az egyensúlyi helyzetük megtalálásával. Természetesen ez a távolság nem lehet olyan mérvű, melynek vonatkozásában már nem tartható fenn az egyensúly; Bulányi ezt a

közös nevezőben (amennyiben két entitásban megvan a közös nevező, a számlálóban már mindegy, hogy mi van), Hamvas pedig az univerzális orientációban (nyitottság minden irányba, de ami nem az értékrendünk, azt félre kell tenni) határozza meg. Például a Krisztus és az Antikrisztus közt oly mérhetetlen távolság és antagonisztikus ellentét van, hogy e kettő soha nem hozható egyensúlyi helyzetbe és ezzel kár is lenne foglalkoznunk. Avagy az ördög nem űzhető ki az ördöggel: *Minden ország, amely meghasonlik önmagával, elpusztul, és egyetlen város vagy ház sem maradhat fenn, amely meghasonlik önmagával. Ha pedig a Sátán a Sántát űzi ki, meghasonlott önmagával, és akkor hogyan maradhat fenn az országa? (Mt 12. 25 – 28).*

Van még egy szempont, ami az egyensúly szellemi dimenzióját meghatározhatja, ez pedig két személy kapcsolatára vonatkozatható. Elmondhatjuk, hogy ez a kapcsolati rendszer nem „homeopatikus” – tehát nem a hasonló a hasonlóval alkot egységet, sokkal inkább a számlálóban lévő különbözőség a kohéziós erő. Nézzünk néhány „nagy” példát erre:

– **Platón és Arisztotelész** 'Ég' és 'Föld' a különbség – jól ábrázolja ezt Raffaello, amint Platón az ég felé, Arisztotelész a föld felé mutat. Arisztotelész meg is jegyzi: ...'nagyon szeretem

Platont, de az igazságot még jobban szeretem.'

Petőfi és Arany Náluk talán a különbség 'tűz' és 'víz'. - „Meleg kéz-fogásra, forró ölelésre! / Olvastam, költőtárs, olvastam művedet, / S nagy az én szívemnek ő gyönyörűsége. / Dalod, mint a puszták harangja, egyszerű, / De oly tiszta is, mint a puszták harangja, / Melynek csengése a rónákon keresztül / Vándorol, s a világ zaja nem zavarja. / S ez az igazi költő, ki a nép ajkára Hullatja keblének mennyei mannáját.” (P.S.).

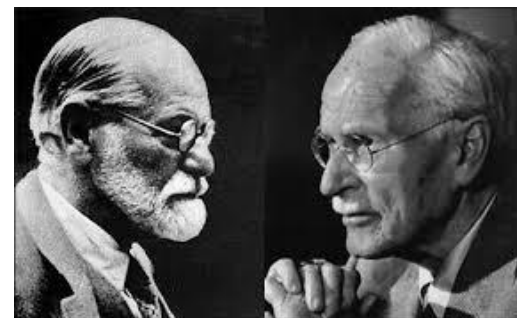
„Zavaros lelkem, mint a bomlott cimbalom: Örül a szívem és mégis sajog belé, Hányja-veti a hab: mért e nagy jutalom? Petőfit barátul mégsem érdemelé. Most mintha üstökös csapna szűk lakomba, Éget és világít lelkemben leved: Ó mondd meg nevemmel, ha fölkeres Tompa, Mily igen szeretlek Téged s őt is veled.” (A.J.).

- **Goethe és Schiller** Kettejük együttműködése teremtette meg a német irodalom klasszikus korszakát, a

weimari központú német klasszikát. *Goethe Schillernek az esztétikai nevelésről szóló leveleit tanulmányozta, amelyekben Schiller megkísérli a lelkierők életét és működését fogalmakba foglalni. Schiller megpróbálta kimutatni, hogy az ember élete testisége révén a természeti szükségszerűségnek, értelme révén a szellemi szükségszerűségnek van alávetve. És úgy gondolta, hogy a kettő között a léleknek kell a belső egyensúlyt megteremtenie. Ebben az egyensúlyban él aztán az ember szabadon, igazán emberhez méltó életet. Ez szellemes megállapítás. De a valóságos lelki életre vonatkozóan túl egyszerű. A lelki élet a maga mélyen ülő erőit a tudatban villantja fel; de ahogy felvillannak - miután más ugyanilyen hirtelen felvillanó erőkre hatottak -, mindjárt ki is oltja őket. Olyan folyamatok ezek, amelyek keletkezésükben egyúttal el is múlnak. Absztrakt fogalmakat viszont csak többé-kevésbé tartósan megmaradó valamihez lehet fűzni. (Rudolf Steiner).*

- **Freud és Jung** (Sigmund Freud és Carl Gustav Jung egyaránt az álom tudományos értelmezésével szerzett nemzetközi hírnevet. Mindketten úgy vélték,

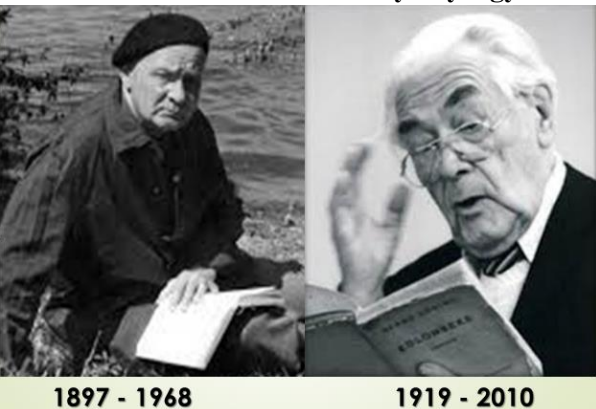
hogy az álom a tudattalan megnyilvánulása. Freud számára fontosabb az indulatátvitel, mint az álomelemzés. Jung módszere centripetális, az irányított asszociációk a figyelem középpontjában tartják az álmot. Freud módszere ezzel szemben centrifugális, a szabad asszociációk elvezetnek az eredeti álmoképtől. Álomfejtése analitikus - kazuális - reduktív, amely az álmoképeket valóságos tárgyakhoz kapcsolja. Jung szintetikus - hermeneutikus megközelítése az álom minden részletét az álmodó személyére vonatkoztatja. Mindez jelzi, hogy Jung introvertált, míg Freud extrovertált személyiség, ami elméleteikre is igaz. Freud az álmot fejt meg azzal, hogy az álom mögötti elfojtott kívánságokat tárja fel, míg Jung az álomban található szimbólumokat értelmezi. Freud tünetnek, Jung üzenetnek tekinti az álmot.)

Van Gogh és Gauguin (A két festő személyisége és a festészetéről vallott felfogása is élesen különbözött egymástól. Van Gogh a természetben fes-

tett. Az eléje táruló látványt örökítette meg. Gauguin ezzel szemben a „lényeket” festette, sokszor emlékezet után, műteremben, előre végig gondolt koncepció alapján, és nem érdekelték a konkrét, körülötte zajló események. Egy dologban azonban hasonlóak voltak, mindketten nyersen képviselték saját érdekeiket. Így a „két dudás egy csárdában” esete valósult meg a sárga házban, ahol a férfias nádfonatú és a nőies karfás széken üldögélve ádáz harcot vívtak egymással. A független élethez szokott van Gogh napi parancsokat kapott Gauguintól a helyes életvitelt és a festészeti megoldásokat illetően. Gauguin: Van Gogh napraforgókat fest, 1888. december Egyre nőtt a feszültség a két festő között. A józan, tárgyilagos Gauguin mindezt végig világosan látta, van Gogh viszont Theónak írott leveleiben eleinte próbálta kisebbiteni a bajt. Ekkor festett képeinek stílusán Gauguin erős hatása érződik. Gauguin visszaemlékezése szerint december közepén amikor éppen egy kávéházban együtt voltak barátjával, és van Gogh abszintot ivott, minden közvetlen előzmény nélkül hirtelen megragadta a poharat, és azt a benne lévő alkohollal együtt Gauguin fejéhez vágta. Amikor Gauguin ezekben a napokban lefestette barátját, van Gogh a festményhez hozzáfűzte, „igen, ez vagyok én, de mint tébolyult”.

- Hamvas Béla és Bulányi György

1897 - 1968

1919 - 2010

Elérkezünk a főszereplőinkhöz, akik a magyar szellemi élet jelentős alakjai. Oly kor gyermekei, fiai, felnőttjei

és öregjei, amelyben olyan történelmi események pörögtek le, amelynek már egy-egy története is önálló katalizmaként értelmezhető: I. Világháború, Nagy Októberi Szocialista Forradalom, „Őszirozsás” forradalom, Tanácsköztársaság, nagy gazdasági világválság, Trianoni békediktátum, fasizmus – bolsevizmus, II. Világhá-

ború, szovjet megszállás, Rákosi-rendszer, 56-os forradalom, Kádár-rendszer. A közös életszakasz 49 év, tehát bőven kortársak voltak, mégis úgy alakult – véletlenül? sorsszerűen? – hogy személyesen nem találkoztak. Jómagam a szellemi találkozást is kizártam, egészen 2002. januárjáig, mikoris Gyurka bácsi megkért, hogy segítsék a városmajori lakásukban a könyveit elrendezni, egyfajta más logika szerint csoportosítani a polcokon. Ígéretet kaptam a munkabérre is: a duplikált példányokat megkaptam. Jól emlékszem, hogy a létra legtetetjén álltam és a bal felső sarokban megpillantottam a jellegzetes dohánybarna Hamvas-sorozatok néhány példányát. A létra is megingott alattam, Hamvas és Bulányi?! Oly távolinak éreztem kettőjüket egymástól, hogy ennek előtte én Hamvassal elő nem mertem hozakodni. Lejőve a létráról, kérdő tekintettel tettem Gyurka bácsi elé a Hamvas példányokat. Ez mi? Hosszú, jellegzetes bulányis csönd következett, melyek alatt az ember nehezen tudta eldönteni gondolkodik-e, vagy én jövök a megszólalásban. Majd kicsit kotozásra az irattartójában elém tett egy megsárgult, kézzel írott lapot. Ez volt reá írva:

„Jó negyven évvel ezelőtt figyeltem fel először nevére. A Kossuth Lajos-utcai Egyetemi Könyvesbolt kirakatában láttam meg a Láthatatlan történet című könyvét. Kezembe vettem-e, nem emlékszem. Ha vettem is, nem hagyott maradandó nyomot bennem.

Ebben az évben viszont háromszor is elolvastam egy kéziratát, mely az Antikrisztus nevet viseli. A három elolvasás eredménye: van a Bokor gondolatvilágának történeti előzménye a magyar szellemi életben. Nemcsak a századforduló Schmidt Jenő Henrikét, hanem századunk Hamvas Béláját is ilyennek kell tekintenem. Hamvas 1987-ben született, s így az előttem járó nemzedékhez tartozik. A szóban forgó kézirat évszám nélküli, de utalásból (Hamvas Béla I.- Testvéreknek Ajándék Testvérektől – 1985 karácsonyán): „A huszadik század második felében...” (120/1 – az első szám jelenti az aforizma számát, a második szám annak sorsszámát) kétségtelen, hogy 1951 és 1967 között készült. Azért 1967, mert a rákövetkező évben már nem adott ki és meg is halt. 54 évesen, vagy 70 évesen írta e művét? – nem tudom, de biztos, hogy egy kiérett ember summázza benne gondolatait a maga ötvenes vagy hatvanas éveiben.

Aforizmát mondtam. A műnek nincsen felépítése, szerkezete. A 120 aforizma, az utolsó lehetne az első is. S az első lehetne az utolsó is. Az aforizma szó a görög „aphorodieznai” (=elkülöníteni) igéből képzett főnév, amely éppen arra akar utalni, hogy az egymást követő aforizmák nincsenek szigorúan egymásra építve, hanem mint elkülönített elemek állanak egymás mellett. Az egyes aforizmák terjedelme különböző. Van belőlük egysoros is: „Ami nem Egyház az, ergastulum, vagyis rabszolgaistálló.” (54). A leghosszabb viszont hatvan-négyszoros (104). Átlagban 18-19 sorosak. Az Ajándék

Antikrisztus- szövegét olvasva hiányzik négy aforizma (18, 54, 65, 85)... Eleve kihúzta ezeket a szerző az első kéziratából? Később törölte őket? Más az oka a hiánynak? Nem tudhatjuk.

A művet s a szerzőt az újra és újra elolvasás során megszerettem. Értő, érteni akaró lélekkel akarom elmondani azt, hogy mit jelent számomra ez az aforizma-gyűjtemény. Ha majd vitázok véle, szeretném mindig optimálisan megfogalmazni gondolatainak a tartalmát, amely gondolatok az aforizma-műfajból is következően nem egyszer bizonytalan tartalmúak. A munka elvégzése előtt hadd írjak ide mottóul a művéből két idézetet:

„Azért mert az Egyház helyett klérus van, evangéliumi élet helyett létrontás van, Jézus helyett Antikrisztus van, kell feltétel nélkül mindenkinek és azonnal kereszténynek lenni.” S a másik, amely az egész mű utolsó mondata: „...a bűnre mindig van mentség, de korrupttá senki sem kényszer alatt válik.”

Kiemeltem a két idézetből egy-egy szót: „létrontás” és „korrupttá”. A mű egyik leggyakoribb kifejezése a „létkorruptió”. Talán ennek a kifejezésnek elemzéséből kellene kiindulnunk, hogy megragadhatjuk az Antikrisztus mondanivalóját.

Nem az értelem elhomályosodása, nem a bűnös tett, nem a betegség adja a létrontást, hanem e három megnyilvánulásának közös gyökere a létrontás. Hamvas megromlott-megrontott emberi létet tapasztal az emberi történelemben és annak jelenében. Megállapításának forrása az az emberi természet, amelynek világos tudata van egy kezdeti meg nem romlott állapotról. A jelen állapotot e kezdeti renddel szembe fordulás eredményezte. Lehetséges a megváltódás ebből a megromlott állapotból. Jézus utat mutatott, hogy merre felé kell ennek érdekében irányt vennünk. Ezért Hamvas számára százszor szent kifejezések a következők: Jézus, evangélium, szeretet, Egyház, kereszténység. Ettől a százszor szent kereszténységtől radikálisan különbözőnek állítja azt, amit a történelmi kereszténység a gondolat és a cselekvés síkján létrehozott. Olyannyira, hogy a történelmi kereszténységet antikrisztusnak tekinti, a jézusi rend megvalósulása legfőbb akadályának tekinti azt. E történelmi kereszténységnek két főbűne van. Az egyik, hogy nagyon korán a gnózzsal szemben folytatott harcában, eltiltotta a szabad gondolkodást. A másik, hogy a szeretetet hirdelve, annak ellenkezőjét, az emberek feletti hatalmat tette meg gyakorlata alapjának legfőbb célkitűzésének. A történelmi kereszténység – antikrisztusi. A létrontással a léthazugsággal szemben kinek-kinek fel kell vennie a harcot, hogy érvényesülhessen az emberi történelemben a gondolkodás és a cselekvés síkján egyaránt a primordiális (=legkezdeti) és abszolút rend.

Az egész hamvasi szemlélet ismeretelméleti alapját a különböző korokban és kultúrákban egyaránt érvényesülő hagyomány adja. Ez a hagyomány az embert eligazítja. Ez a hagyomány arról tesz bizonyosságot, hogy az emberi természetbe kiolthatatlanul bele van írva két

igény. Az egyik: az univerzális orientáció, a másik: a transzparens egzisztencia igénye. Ezt a kettőt tekinti Hamvas kinyilatkoztatásnak, amelyhez mindenki közvetlenül hozzáférhet, s amely nem szorul semmiféle bizonyításra.

Miben áll ezek után az univerzális orientáció? Azt a tudást jelenti, mely elválaszthatatlan kapcsolatban áll a transzparens egzisztenciával. Az egyik vonja maga után a másikat. Transzparens egzisztencia nélkül nincs mód univerzális orientációra. S aki vállalja az univerzális orientációt, transzparens egzisztenciára fog törekedni. Az univerzális orientáció visszaviszi az embert az ősi tudáshoz, amely megszünteti az értelmi korrupciót, a megzavarodást. Értelmi tisztulást jelent az univerzális orientáció, s a transzcendenciában (Istenben) lévő végleges értelmet akarja felszabadítani az emberben. Szakrális megismerés következménye ez a tudás. Eszköze: az értelem átvilágító tevékenysége. A szabad értelmi tevékenység ennek a tudásnak a forrása. Ennek a szabad szellemiségnek, amely nem tűr semmiféle hatalmi ellenőrzést, egyetlen célja a megtisztult emberi lény, a transzparens egzisztencia. Az értelem működésének hatására megváltozik az emberi magatartás. E tudás tartalma: a primordiális válság, a létkorruptió előtti világ tényének ismerete. Ez a tudás – tudás egy status absolutusról, amelyről mint az emberi élet kezdeti tényéről minden hagyomány tud. (...)”

Eddig a régi írás, melyet otthon többször is átolvastam, majd a találkozásainkon nagyon sokat beszélünk Hamvasról – mi több: mindig Hamvasról beszélgettünk. A beszélgetések egy Hamvas elemzés megérlelődéséig folytak. Az elemzés sajátosan bulányis volt: ízekre szedő, szavakat értelmező, mikroszkopikus megközelítésű. Mikor Gyurka bácsi elem tette az elemzést, azt mondta: *Ferikém írd meg hozzá a véleményedet!*

A véleményezésből egyfajta „villámháritozás” lett, Hamvas és Bulányi között; hadd álljon itt ebből a bevezető és az első szúra:

Előszó.

Elemző munkát teszek az olvasó elé. Nem először. 1964 és 1971 között az evangéliumokat elemeztem. Ennek eredménye: Keressétek az Isten Országát! I-IV. Budapest 1990-91. Majd utána 1971 és 1988 között a páli leveleket elemeztem. Ennek eredménye: Szent Pál teológiája I-VIII. Budapest 1995-98. Melléktermékként e hosszú idő alatt elemeztem még A tizenkét apostol tanítása és a Diognétoszhoz írt levél című nagyon korai keresztény írásokat. Ezeket nem adtam még ki, s megtalálhatók a Bokor szamizdat-irodalmában: a Karácsonyi Ajándék 6. kötetében (1973/3). Nagyon hosszú szünet után fogtam újra elemzésbe. Tárgyául Hamvas Béla A kereszténység és a hagyomány c. művét választottam. Elemzésem alapcélja a szerző megértése, de szintézis készítésére még nem vállalkoztam. Úgy gondoltam, hogy számomra az imént felsorolt művek folytatását Hamvas Béla írásai jelentik. Ezért választottam őt és

nem mást. Nemcsak hazai irodalmunkból választottam. Előttem van, úgy vélem, valamelyest a hazánkon kívüli keresztény világ je-lenkori teológiai termése is. Választásommal, elemzéssel tiszteletemet is akarom leróni élete s életműve iránt. *Bulányi György*

„Előszó 2.

Kimondhatatlan öröömre szolgál, hogy Gyurka bácsi egy Hamvas elemzést tesz elénk. Rossz lett volna számomra, ha a Bokor szótlánul elmegy egy olyan gondolkodó mellett, amilyen Hamvas volt. Hamvas Béla eme százhusz szúrása jellemzően hamvasi mű, de nem az egész. Már annak idején figyelmeztetett Németh László, hogy őt „...egy-egy tanulmányából csak félreismerni lehet. Kevés író képes első írásával olyan ellen-szenvet kiváltani, mint ő. Az olvasó érzi az erejét, de ez az erő csak fokozza a meghökkenését. Hamvással szemben csak kevesen jutottak túl az első felháborodáson.”

Hamvasról eddig kétféleképpen vélekedtek: egekig magasztalva, vagy az asztalról végleg lesöpörve. Úgy gondolom Gyurka bácsi vélekedése a középút, mert tárgyilagosan elemző, ugyanakkor megérteni akaró. Az elemzés – amely nem „munka”, hanem „mű”, ahogy hamvas fogalmazná: „ergon” és nem „pragma” – lelkiismeretesen jelzi a megértést és természetesen a meg nem értést is. Hamvással kapcsolatban bizony mindkettő-vel számolni kell. De ami annak idején Lukács Györgynek sikerült, azt ma már megtenni nem lehet: figyelmen kívül hagyni őt.

Gyurka bácsi elemző műve méltó tisztelgés egy olyan gondolkodó előtt, aki komolyan gondolta, amit gondolt és írt. Aki nem állt be sem az állam (párt) sem az egyházi (klerikális) hatalom szolgálatába. Az elemző is hasonlókat gondolt és tett. Életművük megalkotása közben mindketten arra gondoltak, amit Hamvas le is ír – „én már az életem művét egy árokparton is megírom.” Hamvas a paradoxonok embere volt, ez halálában is elkísérte. 1968. november 7-én halt meg, a szentendrei temetőben egész közel a szovjet emlékműhöz temették el. A rendszerváltoztatásig minden évben – halálának évfordulóján, nov. 7-én – eljátszották az Internacionálét, kicsit neki is, a tán egyetlen internacionalistának. Gyurka bácsi a realitások embere, két lábon áll a földön. Valóságérzésénél csak a bölcsessége nagyobb, amellyel szemléli az a helyet, ahol áll, azt, ami az ő „státus absolutusa”.

Hamvas Béla és Gyurka bácsi olyasvalakik, akik az emberi életet szakrális ténynek tekintik, vagyis mindenféle ember iránti hazudozást, csalást, erőszakot megengedhetetlennek tartanak. Mindketten a szeizmográf érzékenységével reagálnak a történetekre, arra, aminek nem lett volna szabad megtörténnie, és arra, aminek meg kellett volna történnie. De más és más perspektívából néznek. Hamvas madártávlatból, fölülről, nagyvonalúan. Gyurka bácsi egészen közléről, mikroszkópon át,

ízeire bontva, majd ízenként összerakva. Csodálatos két ember! Bőségben vagyok, nekem mestereim vannak: Ők Ketten. Átalluk értettem meg, hogy az Isten Országának megvalósítása sohasem reménytelen, mert nem azokon múlik, akik nem hisznek a megvalósításban, hanem azokon, akik hisznek benne. *Faragó Ferenc*

1.

Vallás, filozófia, tudomány könnyíteni akar, mint mondják, az élet terhein, a hagyomány az embernek visszaadja önmagát.

Ad 1.

Ez a mint mondják ez amolyan elbizonytalanító stílusfordulat. Azt hiszem, hogy csak az élet terhein könnyítésre vonatkozik e bizonytalanítás, a hagyomány szerepére nem. Szövegünk egyébként egy kalap alá veszi a vallást, a filozófiát és a tudományt, pedig ez a Hamvasvilágon-kívül három különböző kalap. A tudomány a tapasztalható, a filozófia a gondolkodástörvényekkel még kikövetkeztethető, a vallás pedig az elhíhető-elhíendő ismeretek tartományát jelöli. S az ismeretszerzésnek nincsen negyedik tartománya, csak ez a három. Ha pedig feltételezem, hogy a hagyomány is valamiféle ismereteket tartalmaz, akkor ezek honnan gyűjthetők, ha nem e három tartományból? Egyelőre csak azt tudom meg, hogy a hagyomány valami olyan, ami visszaad önmagának.

Elvettek magamtól? Ki? Én magam vettem el magamat magamtól? Más valami vagy valaki vett el engem önmagamtól? Mikor? Hogyan? S nem is csak az én személyem szomorú sorsa ez az önmagamtól megfosztottság, hanem egész emberi fajom minden egyes példányától elvették önnönmagát? Ki tehette ezt velem, velük? Vallás-filozófia-tudomány egyfelől jószándékúaknak tetszenek, ha egyszer segíteni akarnak nekünk, de ugyanakkor másfelől erőtlenekek is, ha egyszer életünk megoldása csak azon fordul, hogy találkozzunk-e a hagyománnyal, mely egyedül tud visszaadni bennünket önmagunknak. Ezek szerint borzalmas vagy legalábbis szerencsétlen torzók vagyunk mi, emberek. Kavics, muskátli, puli, mind birtokában van önmagának! Egyedül mi nem vagyunk! El kell fogadnom, hogy nem vagyok a magam birtokában? Miért kell? Kell, ha tovább akarom olvasni szövegünket.

Ad1-1

Jelen mondat „Hamvas-klasszikusnak” számít. A vallás, filozófia, tudomány a hamvasi triász, a nagy életkönnyítők. A hipotézist, hogy nem vagyok önmagam (nem vagyunk önmagunk) a történelem bizonyítja. Háborúk, puccsok, forradalmak és minden, ami erőszak csak az ön- és az istenazonosság elvesztéséből fakadhat. Az önmagának való visszaadás az isteni én-hez való visszatalálást jelenti Hamvasnál. Ennek a tökéletes

visszatalálásnak a lenyomata Jézus, aki teljes mértékben egy az Atyával. Így „csupán” abban különbözik a többi embertől, hogy ezt a visszatalálást teljes mértékben megvalósította, hangsúlyozva azt, hogy ez nem egyedi eset, sőt: minden emberben esedékes. Sajnos visszatalálási mozzanatot a történelemben keveset találunk. Ilyen lehetett Asóka király uralkodása, egy-egy kínai dinasztia próbálkozása, talán a Hutteriek és remélhetően a Bokor, ha nem veszi be a kapitalizmus Mammonjának igehirdetését.

Így folytatódik ez százhusz szúrán keresztül, avagy: egyensúly – egyensúly – egyensúly.

***

Menjünk kicsit közelebb Hamvas és Bulányi, ha úgy tetszik Béla bácsi és Gyurka bácsi személyiségéhez, módszerünk legyen továbbra is az egyensúlyozás: az azonosságok és különbségek szembesítése, analógiás összefüggések megtalálása. Avagy a 'közös nevező' és/vagy a 'univerzális orientáció'.

- *Írni, írni, írni!* Bulányi őszinte öniróniával grafofóbián embernek nevezi magát, Hamvas nem kevés fanyarsággal jegyzi meg, hogy ő már egy árokparton is megírja az életművét. A művek sora persze megszámlálható, a csoportosítástól függően 25 – 30 kötet, oldalakra átfordítva kb. lehet vagy tízezer oldal; de nem is a mennyiség a fontos itt, hanem az íráshoz való elemi ragaszkodásuk, az a megállíthatatlan belső késztetés, hogy mindenáron írni. Leírni a soron következő gondolatot, mielőtt elfutna az. Az írás lett a szenvedélyük, nem az írás függött tőlük, hanem ők függték az írástól. Ugyanakkor ez az elemi késztetés terápiás hatással is bír mindkettőjüknél: az ember megszabadul attól, amit leír. Írni nem annyi, mint valakinek írni, hanem annyi, mint leírni azt, amit a legbelső diktál.

- *A módszerek.* Nincsenek tények, minden csak értelmezés, mondja Nietzsche; fontos tehát ebből az aspektusból is, hogy hogyan értelmezzük, milyen jelentést tartalmat adunk a köröttünk és persze önmagunkban is jelen lévő világnak. Ennek a hogyanja a módszer. Ebben a vonatkozásban elmondhatjuk, hogy módszereik nagyon különbözőek voltak, és más-más eszközökkel közelítettek a világhoz: Hamvas messziről, távcsővel figyelte az „eseményeket”, Bulányi ugyanazt közlő, mikroszkóppal, így a perspektíva különbözik, de a lényeg (*szubsztancia*) azonos. Gyurka bácsi módszere az analízis, ízekre szedi a dolgokat, mint a kíváncsi kisgyermek a játékautóját, majd nekilát összerakni – persze ez nem mindig sikerül. Hamvas nagyvonalú, megőrül az egésznek és még egészebbet akar alkotni, nem érdekesekek a részletek, csak az ezekből összeállt egész. Így gyakran éri az a kritika, hogy hivatkozá-

sai felületeseket, tudományos szempontból nem elégségesek. Pontatlannak nevezhető az a hivatkozási alap, amely így kezdődik: „*Mondják...*”. Ebből fakadóan lábjegyzeteket nem is használ és köztudott, hogy e nélkül nem is tudományos a tudományos (!) Olvasva kettőjüket, az az érzése az embernek, hogy az indukció és a dedukció, az analízis és a szintézis kergeti egymást, hogy egymásra találva elmondhasák ugyanazt.

- *A közösség.* Bulányi páter közösségi elköteleződését, a kisközösségekre építendő egyházmodelljét talán nem kell részletesen bemutatni. Minden a Tizenkettőn fordul, a forgáspont pedig az, hogy mindenkinek létre kell hoznia a maga Tizenkettőjét – így, a matematikai haladvány szerint eljuthatunk az emberiségig. Hamvas ezt fordítva látja: „*Egyetlen hiteles közösség van, az emberiség.*” – mondja. Persze, ha a dolgok mélyére/magasára nézünk, tulajdonképpen ez a két dolog megint csak egy és ugyanaz. Gyurka bácsi nagyon sok közösséget hozott létre és nagyon sok közösség felett bábáskodott; Hamvas a gyakorlatban nem volt ennyire sikeres, talán csak egy közössége volt, amit úgy hívott, hogy *Csütörtöki beszélgetések*, erről a közösségről így ír Tábor Ádám: „*Hamvas Béla, Szabó Lajos és Tábor Béla 1945 őszén szellemi munkaközösséget alapított, hogy „létezés és élet olyan szélső pontjait fogják emberi kutató magatartásuk egészébe, melyeknek egységes megragadására” a korabeli szellemi életben nem történt kísérlet. Ezzel szoros összefüggésben célul tűzték ki az egész szellemi korszituáció feltérképezését és értékelését. A hármas munkaközösség előzménye volt a Szabó Lajos és Tábor Béla között 1930-ig visszanyúló szoros szellemi és munkaközösség, Szabó Lajosnak és Hamvas Bélának a harmincas években kezdődött személyes és szellemi kapcsolata, valamint Hamvas Bélának Tábor Bélához a munkaszolgálatba írott levelezőlapjai. A rendszeressé vált úgynevezett „csütörtöki beszélgetéseken” részt vettek Kemény Katalin és Mándy Stefánia is, ennek ellenére ezek – Mándy Stefánia kifejezésével – alapjában Hamvas, Szabó és Tábor közötti „trialógusok” voltak.*

A beszélgetés-sorozat legintenzívebb szakasza Szabó Lajos Biblia és romantika című, a háború alatt készült tanulmányának vitájával indult. A vitaindító előadásra mind Hamvas, mind Tábor Béla hosszabb, részint írásos korreferátummal reagált. A nézetek közös és eltérő pontjainak tisztázása spontánabb beszélgetésekben folytatódott; ám a vita során később mind a három gondolkodó többször is újból hosszabb, írásban elkészített hozzászólásban fejtette ki álláspontját. Az álláspontok tisztázásával „a felületi ellentmondások” fokozatosan „relativálódtak”, „mélyebb ellentmondásokra vezetődtek vissza”. Tehát nem a viták dacára, hanem ép-

pen azoknak köszönhetően rendkívül ritka, valódi szellemi közösség jött létre a negyvenes években egy „üdvörténeti” pillanatra a Haris-közi dialógusok során.”. Mindketten nyitott, jungi értelemben is, extrovertált személyiségek voltak. Erős empátikus érzésekkel, ugyanakkor saját meggyőződéseiket sem rejtették véka alá; a meggyőződés mindig finom átalakuláson ment át: meggyőzés lett belőle – de agitáció, propaganda soha.

- *Erőszakmentesség.* Meggyőződésem, hogy ez a legmagasabb emberi szint, ahova el kellene jutnunk. Mindketten komoly erőfeszítéseket tettek ez irányba; Bulányi Atya az Evangéliumból indul ki, a Keressétek az Isten Országát (*KIO*) c. művében ezt remekül ki is analizálja a szerző. Hamvas a keleti hagyományt (*hinduizmus, buddhizmus, sintoizmus, dzsainizmus*) veszi alapul. A főparancs itt az ahimsza, a ne árts! Persze mindenhez vezet azért kerülő út is, talán ezt az alábbi két kép jól szimbolizálja:

Kezdetben mindketten lehetőséget látnak a háborúban. Bulányi beáll táborig lelkésznek és vígan szalutál ez ügyben, Hamvas elsőként megy a frontra, s mint az ellenfelét már legyőző tiszt pózol a katonaládáján. Van a képben valami komikum, valami megmosolyogni való, de ez hőseinket akkor még nem zavarta. Aztán jön a szembesülés a valósággal, a mély csalódást Hamvas fogalmazza meg a legplasztikusabban a szüleikhez írt levelében: „Kedves Anyuka és Apuka! Itt valami nagy baj van, ezek lőnek!” Bulányi *curriculum vitae*-jében pedig erre emlékszik: „A mondott napon s órában ott állunk kofferrunkkal a Tunyogi udvarán. Vagy százan. Szerzetesnövendékek, egyházmegyes kispapok, protestáns teológusok. Állunk és várunk. Hamarosan megismerkedünk Ottlik regényének - Iskola a határon - levegőjével, mert megjelenik az udvar végiben egy szakaszvezető. Elcsendesedünk. Ő meg elkiáltja magát:

-Utánam!

Mi meg állunk, s megkérdezzük tőle csendesen, hogy hová??? Ami erre következett, nem volt mindennapi. Szegény szakaszvezető elordította magát:

- Ha én egyszer azt mondom, hogy utánam... s dőlt belőle az 'áldás'...”

Tehát megjárták a hadak útját, kicsit a poklok mélyét is, hogy beigazoldják a József Attila által is megidézett népi strófa: *Aki dudás akar lenni, / pokolra kell annak menni, / ott kell annak megtanulni hogyan kell a dudát fújni.*

- *Foglalkozás és/vagy hivatás.* A kérdésfelvetés egyszerűnek tűnhet, ám a válaszadás nehezebb. Bulányi alapvetően magyar tanár, Hamvas alapvetően könyvtáros. Ezen hivatásait, ilyen vagy olyan okok miatt, viszonylag keveset gyakorolhatták, de a rendszer „jóvoltából” mondjuk a segédmunkási munkakört, sokkal inkább. Péter Bulányinak Budapesten a Tempó Ktsz., Hamvas Bélának pedig Bokodon, Tiszapalkonyán, illetve Tokodon az Erőműberuházó Vállalat volt a munkaadója. Nem találok markáns nyomát munkásaink életművében az ágálást a sajátos munkaviszony ellen. Elfogadták sorsukat, helyzetüket, ez idő alatt is írtak – az úgynevezett főművek ekkortájt születtek. Az emberi létet nem a tény határozza meg, hanem az elhatározás. A tény külső körülmény, mint az időjárás, a koszt, a munkahely, a kényelem. Az elhatározás belső. S az emberi sors nem a külső körülményeken, hanem a belső elhatározáson áll vagy bukik, győz vagy visszavonul. Ennek példázata lehet kettejük „*munkahelyi*” helytárlása.

- *Derű és humor.* Alapvető kategóriákról kezdünk el beszélgetni, az élet feltételei ezek. Így ír Hamvas a Karneválban: „A humor az utolsó fátyol. Levethető? Igen, de nem ajánlatos. Az egyetlen helyes, ha az ember leborul előtte és imádja, és azt mondja: Sajnos túl bölcs vagyok ahhoz, hogy szépségedet megérintsem. A humor az utolsó maszk. A humor a tragédiánál mélyebb. Ahogy a bolond mélyebb, mint a bölcs.” Gyurka bácsi is tudta ezt, tudta, hogy a humor, a derű transzcendens tartamú. Elfogadja Gromon András megállapításait, aki az evangéliumi humor kapcsán Jézus iróniájáról beszél, amely keserű, de szellemes, finom gúny. Célpontja a nép, a gazdagok, az ellenfelei, a tanítványai és önmaga. Jézusnak remek humorérzéke volt, némi képzavarral azt is mondhatnánk, hogy szellemes ember volt. Jókat derült a világ alakoskodásán, a farizeusok okoskodásán, a tanítványok értetlenkedésein és ugyanakkor mindezek mélyen bántották is. Lukács boldogság mondásai közül a harmadik a transzcendenciába helyezi a humort, a nevetést: „Boldogok vagytok, akik most sírtok, mert nevetni fogtok.” (Lk 6. 21.). Aki Gyurka bácsit ismerte, jól tudja, hogy a humorért nem nagyon ment a szomszédba, vagy ha néha átugrott, jól megpakolva tért haza.

- *A főművek és azoknak sorsa.* Habent sua fata libelli, azaz a könyveknek megvan a maguk sorsa, amely általában attól függ, hogyan érti őket az olvasó. A főmű nem mindig a fő mű. Hadd idézek erre két példát: *Gárdonyi Géza Egri csillagok* és *Molnár Ferenc Pál utcai fiúk*. Ha e két szerzőtől mást is olvasunk, hamar elbizonytalanodhatunk. Valóban az *Egri csillagok* és való-

ban a *Pál utcai fiúk* érdemlik ki az olvasói megkülönböztetést: főmű? Nem biztos, de az olvasói köztudat így döntött. A bizonytalansági érzéseimet átvezetem szerzőinkre, ugyanis az olvasói köztudat a *Keressétek az Isten országát* és a *Scientia Sacrat* jelöli meg. Eretnek módon mást állítok: *Merre ne menjek?* és *Karnevál*. Bizatom a kedves olvasót járjon utána és döntsön ön-maga!

- *Naplók*. Számptalan irodalmi műfaj van, de kétségtelenül az egyik legsajátosabb, legbelsőbb indíttatású a napló. Talán ez a műfaj irodalomtörténeti aspektusból nézve meglehetősen új, - csupán a reneszánszig nyúlik vissza - talán még nincsenek úgynevezett klasszikus naplók, mint ahogy vannak tragédiák, regények és már esszék is. Van a naplóírásnak egy rossz ízű mellékzöngéje is, valami ilyesmi 'mellékesen írt naplót is'. A naplóírás mintha járulékos dolog lenne csupán egy-egy nagy írónak afféle pótcselekvése, unaloműzése, magamutogatása. Ám sok érv szól amellett is, hogy naplót írni és naplót olvasni olyan személyes találkozási íróknak, olvasónak, amely más szinten nem is történhetik meg. Vannak a naplóírásnak elengedhetetlen jellemzői, ilyenek a rendszeresség, a folyamatosság, a befejezhetetlenség, a személyesség, a vallomás jelleg és a bennfentesség légkörének áthatása. A napló nem önéletrajz, mert jóval több annál, mélyebb és magasabb. Éveket fog át, sorsokat villant fel, de minden ízében ott van az 'én'. Ha a naplóforma irodalomtörténetiségét kutatjuk, akkor olyan analóg formákat találunk, mint a krónika, az emlékirat, a levél. A naplót napról-napra írják, mégsem folyamatos, összefüggő írás, hanem töredékes, mozaikszerű. Megtörtént eseményekről kíván tudósítani, s az elbeszélő azon melegében számol be tapasztalatairól, élményeiről. Talán mondanom sem kell - ez a grafomániából fakad - hogy mindkettő naplóíró írók. Erről így

vallanak: *A napló az 'én' faggatása és az 'én' válasza.* (B.Gy.) - *Kirom önmagam-ból önön sorsomat.* (H.B.). Tehát, bevalottan is a naplók az 'én', az ego tüneteinek és az ego dolgában mindkettő jól álltak (aki ismerte Gyurka bácsit, tudja - aki olvasta a Hamvas monográfiákat, tudja). De ez az ego nem öncélú, nem öntelt, nem narcisztikus, hanem extrovertált: a másik felé, a közösség felé irányuló.

- *Szó - gondolat - cselekedet*. Talán nem túlzás, az emberi élet vonatkozásában, szentháromságnak nevezni ezeket. Hamvas az élet realizálásáról, Bulányi az élet

megvalósításáról beszél. Erre nekik 71, illetve 91 esztendőjük volt; a realizálást és a megvalósítást ki-ki maga döntse el! De az a tény egyikőjük esetében sem kérdőjelezhető meg, hogy erre nagy súlyt fektettek, sőt mindent erre tettek fel. Persze tükrözi ezt társadalmi, egyházi, közéleti elfogadásuk - egészen pontosan elem-fogadásuk, de Jézustól tudjuk, így van ez rendjén. (Mt. 5. 11.) Egy ügy volt életük centrumában, erről beszéltek, erről gondolkodtak és ennek megfelelően próbáltak cselekedni. Együgyűségről, illetve szent-ügyefogyottság tesznek említést, de beszámolnak emberi gyarlóságairól is, mert az ember gyarló, mi több 'gyarlandó'. A bőrükön érzik, ahogy Szent Pál is panaszoja vívódva: „*Nem a jót teszem, amit szeretnék, hanem a rosszat, amit nem akarok*” (Róm 7,19).

- *Óbudavár - Bubán*. Közhely lenne, ha azt mondanánk, hogy itt egy-egy hétvégi telekről, egyfajta természetszeretetről, vagy kikapcsolódási formákról lenne szó.

Természetesen mindkettő szerették a természetet, ugyanakkor (pontosabban ugyanezért) elemi erővel vágyódva a természetfölöttihez, s a természetben élve próbálták elérni azt. Hamvas - mai szóval éve őstermelő volt a bélistázás időszakában, a Szentendre mellett, a Kő-hegytől nem messzi lévő Bubánon kertészkedik és próbálja eladni (nem sok anyagi sikerrel) portékáit valamelyik fővárosi piacon. Gyurka bácsi pedig élete utolsó éveiben is földieper természetessel akar foglalkozni (ő sem sok sikerrel) - ezért még megvásárol egy földdarabot az óbudavári háza mellett. Ami talán sikeresebb volt, a mezőgazdasági termelés mellett, azok a szellemi termékek voltak - az utókor már ízlelgeti ezeket, érzi a nyelve hegyén, hogy itt nem mindennapi dolgokról van szó.

...és, hogy miről? Ehhez egy harmadik személy (*Márai Sándor*) segítségét kérem:

"Alkosd és ápolod lelkedet, mint egy kertet, vigyázz az élet évszakaira, mikor a gyomlálás, a gazszedés, a trágyázás ideje van, s a másokra, mikor minden kivirol lelkedben, s illatos és buja lesz, s megint a másokra, mikor minden elhervad, s ez így van rendjén, s megint a másokra, mikor letakar és betemet fehérlepleivel mindent a halál. Virágozz és pusztulj, mint

a kert: mert minden benned van. Tudjad ezt: te vagy a kert és a kertész egyszere."

Budapest, 2017. február 25.